

Др МИРОСЛАВ М. ПОПОВИЋ, виши научни сарадник
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

Др МИОМИР ГАТАЛОВИЋ, научни сарадник
Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
Е-адреса: gatalovic@gmail.com

БРАЧНИ ОДНОСИ КОД СРБА У ОКВИРИМА СРПСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1882–1941): КОНТИНУИТЕТИ И ПРОМЕНЕ

САЖЕТАК: Рад има за циљ да се у виду прегледа представе појаве које се могу пратити у дужем временском периоду у српском друштву, када су у питању брачни односи у време Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Чланак се односи на територију Краљевине Србије која је ушла у састав Краљевине СХС/Југославије. Континуитети на које ће се обратити пажња односе се на правну регулативу брачних односа, која је, уз мање измене, остала на снази нешто више од 100 година; затим, на доминантан црквени модел брака и постојање јако учвршћених норми обичајног права и патријархалног српског друштва, који су се одражавали у сфери брачних односа. У раду ће бити анализиране неке појаве, попут почетка брака отмицом или добегавањем девојака, које се могу се пратити још од средњег века, али и промене у брачним односима које доноси крај XIX и прва половина XX века у погледу еманципације жена, у складу са модерним европским и светским трендовима тога доба. У том контексту сагледани су и пораст броја развода и ванбрачне деце, поготово у градовима; затим нестанак сеоских задруга и појава малих уместо ранијих великих сеоских породица, што је постепено, до неке мере, довело до слабљења ауторитета мужа и побољшања положаја српске сељанке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: брачни односи; Краљевина Србија; Краљевина СХС/Југославија; *Српски браћански законик* (1844); покрети за еманципацију жена

Аутори ће у чланку пратити континуитете и промене у брачним односима код Срба у дужем временском периоду, који обухвата постојање Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Излагање ће бити подељено у неколико целина. Прво ће бити представљени законски оквири у којима је брак био дефинисан у српском друштву. Наиме, у питању је континуитет важења одредби о браку *Српског браћанског законика*, који је био на снази од 1844. до 1946. године, уз измене и допуне. Такође, прати се и континуитет доминантног модела црквеног брака, уз одступања у пракси, а световне и црквене законске регулативе биле су међусобно усаглашене. Новину представљају ставови о браку које доноси интелектуална елита у складу са модерним трендовима развоја европског друштва, пре свега интелектуалке, које своје покрете и активности заснивају на идејама феминизма прилагођеним српским друштвеним околностима,¹ а и либералнији кругови интелектуалаца. Запажа се да је добар део кругова српских интелектуалаца, међу њима правника и богослова, заступао традиционална схватања брачних односа. На крају, биће укратко представљени брачни односи Срба на примеру градске и сеоске средине. Осећа се јак утицај обичајног права и норми српског традицијског друштва, поготово на српском селу, који се могу пратити до дубоко у прошлост.

ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА: СВЕТОВНА И ЦРКВЕНА

Током XIX века, од времена устаничке српске државе, у Кнежевини и Краљевини Србији, Српска православна црква је, у сагласју са државним властима, радила на правном регулисању брачних односа. У доба кнеза Милоша брачне спорове пресуђивао је сам кнез, старешине и Суд општенородни српски, уз црквене власти. Касније, *Српским браћанским закоником* (1844) прописано је да су брачни спорови у надлежности духовних судова. *Српски браћански законик* (1844), *Законик о судском постојању у браћанским парницама* (1865) и *Казнени (кривични) законик* (1860) били су усклађени са црквеним прописима.²

¹ Треба нагласити да се термин феминизам користи од 90-их година XIX века у Енглеској, а у Европи постаје прихваћен у првој половини XX века. Многи и данас веома обзириво користе овај термин када анализирају историју идеја и организованих покрета, који су имали за циљ да жене стекну правну, друштвену, културну и политичку једнакост, насталих у политичким и културним контекстима XVIII, XIX и XX века, који се у многоме разликују. Један део научног света чврсто истиче да се све активности и покрети у XIX веку, који су се супротстављали доминацији и ауторитету мушкараца, могу сматрати потенцијално феминистичким и пре него је термин феминизам ушао у употребу. С друге стране, овај термин и његово тадашње значење нису били прихваћени у добром делу женских покрета Централне, Источне и Југоисточне Европе. На том простору, за разлику од англоамеричког, имао је негативну конотацију као радикалан и антимушки. Стога, део научне заједнице предлаже термин покрет за еманципацију жена, чији је синоним женски покрет. Такође, треба истаћи постојање приличне термиолошке конфузије, када су у питању идеје и активности које се данас могу сврстати под феминистички дискурс у Краљевини Србији и српској заједници у Јужној Угарској до Првог светског рата, што је резултат сплета политичких и културолошких околности (Ана Столић, „Феминизам”, у: *Србија 1903–1914: историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 299–301).

² Вид.: Мирослав М. Поповић, *Брачни односи код Срба: континуитет и промене од средњег века до Српског браћанског законика (1844)*, Алетеа, Београд 2024.

Грађански законик из 1844. године садржао је педесет и један члан посвећен правима и дужностима супружника. Узор овом Законику био је *Аустријски грађански законик*, па је институција брака била регулисана у складу са аустријским законодавством и грађанским правом великог броја европских држава. Доминантан положај мужа и подређена улога жене регулисани су у члановима 109 и 110, који су превод 91. и 92. члана *Аустријског грађанског законика*. Доминација мужа над женом као обележје породичног права у Европи до Другог светског рата, била је више етичког карактера, а мање се одражавала формалноправно. Према Александри Вулетић, када говори о *Српском грађанском законуку*, „закључењем брака жена је губила пословну способност; није имала право да стиче имовину и да њоме располаже, као ни да обавља било какву службу без одобрења мужа”. Српско обичајно право је искључивало женску децу из наследства, и то је било чврсто укореењено у пракси.³ Према Зорици Дивац, „Правни прописи и Српски грађански законик из 1844. године, у регулисању брачних односа, у великој мери одражавају тадашње схватање брака и положаја жене, а ослањају се на црквено право. Полазећи од тога да одржавање и развој друштва почива на јакој држави и религији, породици и браку, творци Српског грађанског законика посветили су значајан број параграфа брачним правилима [...]. [...] Власти су покушавале да заштите брак, сузбију ванбрачне везе и породичне свађе, тако што су се трудиле да смање или онемогуће, тј. држе под контролом, ситуације које су биле извор честих сукоба и могућих несугласица”. „Власти су покушавале да очувају ’благе обичаје’ и да негују слогу и добре односе између сеоских породица и унутар саме породице, брака”⁴.

Према *Српском грађанском законуку* из 1844, права и дужности супружника проистицали су из брака који се заснивао венчањем од стране свештеника и према прописима Православне цркве, пред два или три сведока. Венчању је требало да претходе договори младожење и девојке и са њиховом родбином, а затим је следило обележје, у виду дара и уздарја. Дароване особе нису се могле упустити у брачне преговоре са другим лицем, док страна која одустаје од претходног договора не врати примљени дар. Затим је следио прописани испит пред свештеником. У случају да је једна страна одустала од брака, друга је добијала накнаду за брачне трошкове и претрпљену штету. Страна која је одустала од брака није се могла натерати да ступи у исти, ако то није желела својом вољом. Законски брак није могао да буде склопљен ако је човек имао венчану жену или незаконито разведену, исто је важило и ако је жена имала незаконито разведеног мужа. Затим, ако младожења није навршио седамнаест, а девојка петнаест година, изузев у случају разрешења добијеног од надлежног архијереја. Није могао бити склопљен брак без допуштења оца, мајке или старатеља, изузев ако је добијена дозвола надлежних власти у случају да су момак и девојка напунили осамнаесту годину. У брак нису моглу ступити особе неспособне за брачне дужности,

³ Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*. Завод за уџбенике, Београд 2008, 31–33.

⁴ Зорица Дивац, „Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)”. *Гласник Етнографског института САН* 54 (2006), 228.

„луди и бесомучни”, „отмицом натерани”, „заплашени страхом нагнани”, злочинци осуђени на робију и заточење, док су издржавали казну, они који су због сукоба у браку осуђени за угрожавање живота супружника. Такође, до венчања није могло доћи ако је преваром друго лице подметнуто, ако је био намеравао брак хришћана и нехришћана, те сродника који су били у степеном сродства за које је Црква забрањивала брак.⁵ Узроци због којих се брак могао развести, „у књизи Кормчији, која духовним властима за управљање служи, изложени”, као и процедура развода брака прописани су у члановима 93–106. Члан 99 је прописивао: „Сва дела спорна у погледу брака припадају суду духовном, а тако и парнице поради уништења и развода предузимаће се, расправљати и решавати од суда духовног прописаним тога ради редом и начином”⁶.

У каснијем периоду није било много промена у *Српском грађанском законнику*, када су брачна питања посреди. Законским решењем из децембра 1851. предвиђено је да о накнади штете одустанком од веридбе и о постојању права накнаде суде духовни, а о величини накнаде редовни судови. Мужу је онемогућено да тестаментом ускрати право жени на одређени део удовичког ужитка (законско решење из марта 1855). Према уредби из фебруара 1857. нико није смео да прими жену која је одбегла од мужа, изузев родитеља и сродника, уз њихову обавезу да обавесте полицију у року од 24 часа. Законско решење из октобра 1859. предвиђало је изузетак од „*tempus lugendi*” ако младожења пристане да се ожени разведеном женом пре њеног порођаја. Такође, од јануара 1862, брак се могао сматрати ништавим ако је закључен за време издржавања казне или ако је „злочинство” учињено пре брака. Закон о држављанству из 1928. године оставио је као могућност да странкиња задржи држављанство пре удаје.⁷

Према Слободану Панову, једна од основних карактеристика брака по *Српском грађанском законнику* јесте важење канонских брачноправних прописа и да је услов постојања брака, поред разлике између полова и сагласне изјаве воља, био и свештенички благослов. Утицај канонског права био је веома видљив и у одредбама које су се тичале развода брака. Издвајају се следеће правне последице неравноправности супружника: брачно пунолетство за мушка лица стицало се са 17, а за женска са 15 година, а уз одобрење архијереја ово се могло спустити на 15, тј. 13 година; жене нису биле подобне као сведоци при закључењу брака; жена је узимала породично име; муж је одређивао место становања; муж је водио надзор над понашањем и друштвеним везама своје супруге; удајом је жена губила пословну способност, није могла да самостално води спорове; надлежност суда у брачним споровима

⁵ „Српски грађански законик – оригинал. Грађански законик за Краљевину Србију (текст Закона од 11. марта 1844. године, са изменама и допунама)”, 8–10. Доступно на: https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf. Приступљено: 26. 3. 2024.

⁶ „Српски грађански законик – оригинал. Грађански законик за Краљевину Србију (текст Закона од 11. марта 1844. године, са изменама и допунама)”, 13–17.

⁷ Слободан Панов, „Маргиналије о концепту брака у Српском грађанском законнику”, у: *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1944)*, уредник Миодраг Јовичић, САНУ, Београд 1996, 231.

одређена је по пребивалишту супруга; постојала је законска претпоставка да је муж управљао параферналним (личним) добрима своје супруге, а супруг је имао могућност да добије и мираз, који је могао да ужива. Првенство наслеђа имали су прво мушки, па женски потомци, отац, рођена браћа и његова деца, мајке и сестре, мушка, па женска лоза. С друге стране, надлежност парохијалног свештеника за предбрачни испит одређивао се према месту где је живела женска страна; поклони које је жена учинила били су својина жене, док се дар мужа жени сматрао миразом. Такође, предвиђено је правило да ако је „уговорена смеса” посебних добара супружника, у случају смрти ова „уједињена имовина” делила се на два дела; жена без новца имала је право на издржавање у току брака, а и после њега, уз дозволу духовног суда. Пошто је издржавање престало смрћу супруга, жена је имала право на „удовички ужитак”. Супруга је била законски наследник мужа када преминули супруг није имао сроднике ни са мајчине стране до шестог колена. Такође, супруга је имала право на одбрану и заступништво од стране мужа, право предузимања правних послова за подмирење кућних потреба, а без одговорности супруге.⁸

Закони о женидби официра Кнежевине, односно Краљевине Србије из 1864, 1872, 1898. и 1901. имали су у основи идеју да је право на слободан избор невесте усмеравао према интересима војничке службе и очекивањима припадника војске. Тежило се спречавању да најмлађи официри професионалну заједницу одвећ брзо замене брачном. Брак је био прихватљив за војне власти годинама када се у њега ступало и материјалним околностима. Деца која су рођена у официрским браковима неформално су сматрана приновом очевом сталежу. У периоду између 1881. и 1914. године, највећи број супруга српских официра био је из трговачких породица (36–43%); доста мањи број био је из занатлијских породица (6–8%), а слично је било и са супругама које су биле из чиновничких породица. Девојке из сеоских породица представљале су петину официрских невести. Неретко су српски официри женили странкиње (8–9%).⁹ У Краљевини СХС донета је *Уредба о женидби официра* од 19. новембра 1923. Ако се изврши поређење са законом из 1901, време проведено у служби од пет година, које је било потребно за начелно одобрење женидбе, смањено је на четири године. Најважнија новина била је укидање института кауције, односно материјалног обезбеђења. Млада је пролазила процену подобности као будућа супруга за официрско друштво, која је укључивала процену угледа и владања младе и њених родитеља. Према новој уредби о женидби, од 31. децембра 1934, старосни цензус за официре родова повећан је на 26 година старости, уз поновно увођење материјалног обезбеђења.¹⁰

⁸ Исто, 233–241. Такође видети: Marija Draškić, Olga Popović Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Knjiga 2. Položaj žene kao merilo modernizacije: naučni skup*, glavni i odg. urednik Latinka Perović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998, 11–25.

⁹ Милић Милићевић, „Официри”, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Ана Столић, Ненад Макуљевић, Clio, Београд 2006, 737–758.

¹⁰ Mile Bjelajac, „Официрска жена у Србији и Југославији 1862–1946”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 130.

Мада грађански законик за Краљевину Југославију није донет, израђена је 1934. године *Предоснова грађанског законика*,¹¹ која такође није усвојена, али представља одраз развоја друштва у међуратном периоду и његових ставова према женама.¹² Положај жена при законском наслеђивању био је предмет разматрања на Првом конгресу правника у Београду 1925, док се на Трећем конгресу правника у Сарајеву 1927. године расправљало о правном положају жена у брачном, имовинском и наследном праву.¹³ Пропис да жене нису могле бити сведоци тестамената укинута је заједно са укидањем тестамената пред сведоцима Законом од 24. маја 1911. Од 1921. године жене су могле бити старатељи подједнако као и мушкарци, уз ограничење да је удатој жени било потребно одобрење супруга.¹⁴ Према наведеној *Предоснови* прописано је да пол не утиче на правну и пословну способност. За усвојење малолетног детета тражила се само сагласност брачног оца, а иста од мајке и старатеља захтевана је само у случају да оца нема. Жене су могле бити старатељи исто као и мушкарци, мада је удатој жени за примање старатељства био потребан пристанак супруга. Жене су могле бити сведоци при тестаментима.¹⁵ Са становишта права у међуратном периоду, брак је представљао заједницу људи која се заснивала на консензусу, тј. одређена права супружника морала су бити ограничена, али само интересом брака. Супруг је и даље био глава породице, имао право да управља својим домаћинством, имао је првенство у руковођењу породицом, али право издавања наредби се ограничавало искључиво на послове домаћинства, а није обухватало лични живот супруге.¹⁶ Југословенско друштво није имало јединствени став о реформи положаја жене; градско становништво је било за, сеоско против.¹⁷

Према Закону о црквеним властима источно-православне цркве, усвојеном 1890, црквено-судске власти биле су Архијерејски сабор, Велики духовни суд и епархијски духовни суд. Архијерејски сабор је решавао брачне спорове краља и чланова краљевског дома. Епархијски духовни суд судио је парнице око развода и поништења брака, одлучивао је о помоћи мужа жени док траје суђење и доносио коначне одлуке о давању сталног издржавања жени,

¹¹ *Предоснова грађанског законика за Краљевину Југославију: шексѝ*, Државна штампа-рија Краљевине Југославије, Београд 1934.

¹² Симо Илић, „Правни положај жене у Предоснови грађанског законика за Краљевину Југославију”, *Весник љавне исиѝорије* I, 2 (2020), 195. Право гласа није признато женама, али оно уставима није било ни ограничено на мушкарце. Уместо тога остављено је да се питање женског гласа реши у будућности законом (чл. 70, *Устав Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца од 28. јуна 1921*, пето издање, Издавачка књијарница Геце Кона, Београд 1927, 29–30; чл. 55, „Устав Краљевине Југославије од 3. септембра 1931”, *Службене новине Краљевине Јуѝославије*, XIII, 207 (9. септембар 1931), 1308. Према Уставу од 1921. године, држава је требало да се стара „... о парѝитој заштити матерa и male деце” (чл. 27) и да „brak стоји под заштитом државе” (чл. 28) (Ђорђе Stanković, „Жена u уставима Kралjevine Jugoslavije (1918–1945)”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 39; *Устав Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца од 28. јуна 1921*, пето издање, 17–18.

¹³ Симо Илић, „Правни положај жене у Предоснови грађанског законика за Краљевину Југославију”, 199.

¹⁴ *Исиѝо*, 202.

¹⁵ *Исиѝо*, 206–207.

¹⁶ *Исиѝо*, 207.

¹⁷ *Исиѝо*, 238.

по завршетку брачне парнице. Грађански судови су утврђивали висину износа издржавања за жену и децу која су била код ње на старању.¹⁸

Према Закону из 1890, епархијски духовни суд је решавао брачне парнице по службеној дужности или по тужби супружника. Тужба за развод брака износила се парохиском свештенику места сталног пребивалишта супруга, а ако је његово пребивалиште било непознато тужба је подношена парохијском месту боравка супруге. Тужилац је морао да достави све потребне доказе, пре свега узроке за развод брака, број и старост деце. Свештеник је увек саветовао помирење три пута у периоду од осам дана, а затим је супружнике са извештајем слао окружном протопрезвитеру, који је такође предузимао поступак мирена. Ако мирене није успело, супружници су слати епархијском духовном суду. У случају неуспеха, парница се настављала, а епархијски духовни судови судили су према прописима законика о судском поступку у грађанским парницама. Претходно би се дефинисало да ли парничари у току процеса желе да живе одвојено, право издржавања супруге у току трајања спора и код кога ће живети деца. Постојала је могућност да се испитују сведоци и вештаци преко надлежних грађанских судова. Ако би се у процесу за поништавање брака установила мала незаконитост, која се могла превазићи архијерејским благословом, а епископ донео такву одлуку, долазило би до прекида поступка. Уколико би била донета пресуда на одвојен живот, то је значило да су супружници у завади могли после пет година да поднесу захтев за развод брака. Коначна одлука поводом пресуда епархијских духовних судов у случају развода и поништења бракова била је на Великом духовном суду. Ако би била донета одлука да брак остаје на снази, обе стране су могле да се жале Великом духовном суду. У случају уредно вођених парница, Велики духовни суд је пресуду или одобрио или преиначио, а у случају утврђених неправилности парнична акта су враћана епархијском духовном суду. Пошто би епархијски духовни суд допунио поступак, акта су слата Великом духовном суду да донесе пресуду. Материјална потраживања у вези са брачним парницама, изузев оних која су се тичала издржавања и трошкова, решавана су пред грађанским судовима након завршеног поступка.¹⁹ Уставом Српске православне цркве из 1931. године предвиђени су епархијски црквени судови и Велики црквени суд, који су решавали и брачне спорове.²⁰

¹⁸ Драган Новаковић, *Државно законодавство о Православној цркви у Србији: од 1804. до 1914. године*, Православни богословски факултет Универзитета и Институт за теолошка истраживања, Београд 2010, 139–140.

¹⁹ Исто, 147–149. Видети: „Закон о црквеним властима источно-православне цркве”, у: *Зборник правила, уредаба и наредба Архијерејског сабора православне српске цркве у Краљевини Србији: (од 1839.–1900. године): са законима о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији, о уређењу свештеничкој синаџи, о фонду за издржавање удовица и деце умрлих свештеника и ђакана источно-православне цркве у Краљевини Србији, о начину како ће се успостављати кад хоће да се граде нове цркве, о успостављењу црквеног фонда, о Богословији, о ђакама и њ. д.*, Прир. Тод. Петковић и Чедомил Митровић, Архијерејски сабор, [Београд] 1900, 245–309.

²⁰ Драган Новаковић, *Српска Православна Црква у законодавству Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца и Краљевине Југославије*, Православни богословски факултет Универзитета и Институт за теолошка истраживања, Београд 2015, 264. Видети: *Закон о Српској православној цркви: од 8 новембра 1929 г.; Устав Српске православне цркве: са реџистром: од 16 новембра 1931 г.*, ур. Николај Д. Пахоруков, Г. Кон, Београд 1932.

Према Брачном правилнику Српске православне цркве из 1933. године, православни брак је сматран светом тајном два лица различитог пола, везаних доживотном духовном и телесном везом ради остваривања потпуне животне заједнице, рађања и васпитања деце. Пред свештеником се износила слободна воља о ступању у брак, у цркви, пред најмање два сведока. Брак је сматран валидним уколико није било брачних сметњи, а ништавим у случају да се брачне сметње нису могле уклонити. Самовољан раскид брака није био дозвољен, док су грађанско-правне последице црквеног брака решавале надлежне државне власти. Утврђена су лична права и дужности брачних другова. Брачне дужности требало је редовно обављати, изузев у случајевима болести, трудноће и узајамне сагласности. Глава породице био је супруг, управљао је брачном заједницом, издржавао је, заступао жену пред трећим лицима и властима, док је жена добијала име, друштвени положај и држављанство мужа. Супружници су заједнички живели у месту које је супруг одабрао и нису се могли међусобно кривити због неплодности, уколико су брачне дужности испуњене, нити захтевати један од другог да немају потомства. Било је дозвољено споразумно одвајање супружника на извесно време у прецизно одређеним случајевима. Однос родитеља и деце био је уређен према прописима грађанског породичног права, важећег и за Цркву. Брак се могао окончати без пресуде, смрћу једног брачног друга, и по пресуди, разводом, од стране надлежног црквеног суда. Брак православног лица и лица друге вероисповести могао је бити склопљен тако што је особа друге вероисповести потписивала изјаву пред парохом и два сведока да будућег супружника неће одвраћати од православног исповедања вере, а деца из тог брака морала су бити крштена и васпитавана у духу православља. Такође, православно лице је морало настојати да приволи будућег брачног друга православној вери.²¹

СТАВОВИ ИНТЕЛЕКТУАЛКИ / ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА О БРАКУ: ОД КРАЈА XIX ВЕКА ДО 1941. ГОДИНЕ

Велике друштвене промене, демократизације знања и модернизације друштва, јачања националне свести и изградње српске државе, из друге половине XIX века, утицале су на пораст друштвеног утицаја жена. У то време се у Аустроугарској и Кнежевини Србији успоставља веза између потребе за образовањем жена, женских покрета и напретка српског друштва. Оснивала су се женска друштва, која су помагале супруге владара, и напредовао је женски покрет у оквиру кога су жене изграђивале своје способности деловања и наступа у јавности. Осим књижевница, од којих је можда најпознатија Милица Стојадиновић Српкиња, било је и много научница, историчарки, критичарки, теоретичарки, попут Елодије Лотон Мијатовић, Савке Суботић, Катарине Миловук, Цане Ђорђевић, а касније се истичу Косара

²¹ Драган Новаковић, *Српска Православна Црква у законодавству Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца и Краљевине Југославије*, 264–276; „Брачни правилник Српске православне цркве”, АСБр. Зап 161 од 27. маја (9. јуна) 1933. године, *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, бр. 34 и 35 од 7. септембра 1933. Доступно на: <http://www.rastko.rs/bogoslovje/bracna-pravila/index.html>. Приступљено: 5. 1. 2025.

Цветковић, Паулина Лебл Албала, Катарина Бошковић, Јелена Димитријевић, Полексија Димитријевић Стошић и многе друге.²²

Правила Српског народног женског савеза, који је представљао националну организацију која је окупљала већи део женских удружења тога доба (Београдско женско друштво, Друштво кнегиња Љубица, Српско-јеврејско друштво, Коло српских сестара, Материнско удружење), дефинисана су у коначној форми 1911. године, а део захтева и циљева био је политички, тражило се побољшање правног и друштвеног положаја жена у породици, образовању, професионалном положају, као и добијање права гласа за жене.²³ Поред борбе за политичка права жена, циљеви Савеза били су побољшање положаја жена на селу. Поводом тешких услова живота сеоских жена, на Трећем годишњем скупу Савеза, марта 1912, Драга Марковић је реаговала на следећи начин, говорећи о положају сеоске жене у браку: „Прво треба научити сељанке да дотерају своје мужеве, да их не туку, јер наш сељак сматра жену за стоку, па ће све ићи својим путем и сељанке ће саме увидети да треба на сламњачи да спавају”.²⁴ Делфа Иванић је говорила о српској сељанки на следећи начин, између осталог: „[...] Некултурна је у тој мери да не може да има утицаја ни на мужа ни на синове. Због тога видимо по нашим селима пијанство и злочинство [...]”.²⁵ Тихомир Ђорђевић наводи да је обесправљеност патријархалне сељанке, пре свега у породичној кући, а и у браку, доводило до њеног занемаривања дужности и моралних обзира, а последица су биле ванбрачне заједнице и рађање ванбрачне деце, појаве које су биле све учесталије првих деценија XIX века.²⁶ Треба напоменути да се виђење српске сељанке од стране српских интелектуалки и интелектуалаца, представника градске и државне елите, мора понекад тумачити с резервом, у складу са стереотипима до којих може довести друштвена диференцијација. Пошто су одредбе *Српској грађанској законика* довеле до неравноправног приватно-правног положаја жена, захтевало се исправљање неправди и измена одредби закона. Делфа Иванић је сматрала да би измене у закону или нови закон били примењивани само на становништво у српским градовима и варошима,

²² Svetlana Tomić, „Žene, pamćenje i istorija: autobiografika kao suočavanje sa prošlošću i sredstvo za kreiranje drugačije budućnosti”, *Sociologija* 60 (2018), 377, 381. Видети и: Ана Столић, „Од политике ка новим научним дисциплинама: женска и родна историја. Концепти о женској еманципацији крајем 19. и почетком 20. века у српској историографији”, у: *Хуманизација универзитетског: њемајски зборник радова*, I, ур. Бојана Димитријевић, Филозофски факултет Универзитета, Ниш 2013, 376–387; Ана Столић, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Evoluta, Београд 2015; Јасмина В. Милановић, *Женско друштво: (1875–1942)*, Београд 2020.

²³ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, у: *Село Балкана: континуитет и промене кроз историју*, уредници: Срђан Рудић, Светлана Ђалдовић-Шијаковић; уредници издања: Недељко В. Радосављевић, Снежана Томић, Историјски институт и Музеј на отвореном „Старо село”, Београд–Сиројојно 2017, 180.

²⁴ *Исто*, 182; *Домаћица* 3 (1912), 87.

²⁵ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, 184; *Домаћица* 1 (1912), 20.

²⁶ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, 184–185; Тихомир Ђорђевић, „О српским женама”, *Српски књижевни гласник* XXVIII, 3 (1911), 195–196.

а сеоско становништво било би изузето да се распарчавањем земље не би сиромашиле задруге.²⁷ После 1. децембра 1918, питање политичких права жена постало је предмет изјашњавања и преговора политичких странака, друштвене елите и женских удружења. Веома дискурзивна политика вођена је између вршилаца власти, новооснованих женских удружења која су имала јасну феминистичку оријентацију, главног удружења жена на нивоу Југославије, под називом Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца, као и Секретаријата жена социјалиста (касније комуниста), који је обновљен. Постојале су разлике у међуратном женском покрету које су се могле окарактерисати као феминистичке, пролетерске и традиционално патријархално хуманитарне. Жене су се ангажовале за право гласа интензивно од 1919, крајем 1920. и 1921, затим 1927. и 1935. године.²⁸

Треба навести да су прве феминистичке идеје у Србију стигле из Русије, под утицајем Чернишевског, који је говорио о економском, грађанском и политичком ослобођењу жене, потреби равноправних односа жене и мушкарца у браку, сматрајући брак природном, а не друштвеном појавом и да ни Црква ни администрација нису потребне да га уређују. Први чланак који је Светозар Марковић у Цириху написао у вези женског питања имао је наслов „Је ли жена способна да буде равноправна са човеком”. Марковић је писао о женама у студији *Реални љубавица у науци и животи* у поглављу о породици. Заједно са својим истомишљеницима, Марковић је на Петој омладинској скупштини у Новом Саду 1870. изнео предлог о потпуној равноправности мушкараца и жена. У листу *Раденик*, поред Марковића, радили су Ђура Љочић и Паја Михајловић, и објављивали су, између осталог, преводе текстова о женским питањима.²⁹ На положај жена почело је другачије да се гледа и у црквеним круговима, па је један од аутора писао да наша православна црква признаје равноправност жена и мушкараца. „Само у односу домаћем, одређујући човека као физички јачег за старешину породичног, претпоставља мужа жени утолико, што наређује, да она ради реда слуша својега мужа – па и то једино у интересу сретнијег живота њихова”.³⁰ Митрополит Михаило је крајем XIX века говорио о положају жена у породици, уз упутства како да се мушкарац понаша према супрузи, која треба да буде газдарица куће, мушкарац молбе не треба да претвара у заповести, уз истицање поштовања према жени. Уколико је жена делила супружове бриге, он је требало да јој да равноправно учешће у његовим забавама.³¹ Вукашин Петровић, Нићифор Дучић, Војислав Бакић, Милорад Шапчанин, а нарочито Јован Скерлић су

²⁷ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, 188.

²⁸ Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921”, у: *Крај Великој раји – љуби ка новој Европи*, ур. Александар Раствоић, Миљан Милкић, Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, Београд 2020, 291.

²⁹ Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Службени гласник, Београд 2020, 31–32.

³⁰ *Исти*, 34. У питању је цитат из текста: С. Петровић, „Нешто о црквеном браку”, *Православље* 12 (1871), 569.

³¹ Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, 34.

у свом писању исказивали поштовање према женама.³² У *Домаћици*, гласилу Женског друштва, објављивани су текстови од важности за положај жене у Србији и покретана питања о промени закона о подређеном положају жена, доношене су и вести о европским женским покретима.³³ У међуратном периоду, поред текстова о припреми здравих оброка и практичним саветима у домаћинству, било је текстова са важним саветима из сфере здравља и хигијене, да би од 1930-их година било и феминистичких текстова.³⁴ Часопис *Жена данас* излазио је између 1936. и 1940. године и представља вид легалне активности комунисткиња у међуратној Краљевини Југославији, обраћајући се, слично часопису *The Woman Today*, гласилу Централног комитета Женске секције Комунистичке партије САД, женама као мајкама, домаћицама, мануелним радницама, чиновницама и интелектуалкама. Циљ је био укључити жене у борбу против фашизма и рата и у борбу за праведнији положај жене у друштву.³⁵ У чланцима часописа *Жена и свети*, 30-их година XX века, супруг је представљан као татор жене, а мушкарац је представљао особу са којом је супруга требало да оствари принцип брачне равноправности. Модерност жене огледала се уколико је тежње усмеравала очувању своје личности у браку и пријатељству свога мужа.³⁶ Од часописа за женску публику истицао се и *Женски њокрећ*.³⁷ Чедомиљ Митровић, богослов и правник, аутор више дела о браку код Срба у историјској перспективи, сматрао је да ради побољшања односа у браку и породици треба, пре свега, изменити услове при којима се закључују бракови. На другом месту, било је потребно правилно, промишљено и методско васпитање, а понајвише побољшање васпитања женске младежи. Уз све ово, аутор важност придаје општем образовању омладине, промишљеном избору професије и питању положаја жене и његовим „сравњењем” са положајем мушкарца у породици и друштву.³⁸

Радмила Радић је анализирао текстове теолога Српске православне цркве који су се односили на положај и улогу жене, између осталог и у међуратном периоду. Посебна пажња у овим текстовима посвећена је браку и породичним односима, материнству, рађању и васпитању деце. Образовању жена, њиховом запошљавању и укључивању у политички и друштвени живот посвећено је мање простора. Ови радови заснивају се на рано установљеном

³² *Исјо*, 34–35.

³³ *Исјо*, 287–289. Видети и: Svetlana Stefanović, „’Domaćica’ – organ Beogradskog ženskog društva i njegovih podružnica (1921–1941)”, *Istorija 20. veka XVI*, 1 (1998), 83–92.

³⁴ *Исјо*, 293.

³⁵ Јелена Лалатовић, „Интернационализам женске периодике: часописи *Жена данас* (1936–1940) и *The Woman Today* (1936–1937)”, у: *Часопис Жена данас (1936–1940): њпросећивање за револуцију: зборник радова*, уредила Станислава Бараћ, Институт за књижевност и уметност, Београд 2022, 128.

³⁶ Svetlana Stefanović, „Ženska štampa: ’Žena i svet’ 1925–1941”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 416.

³⁷ Видети и: Jelena Lalatović, „Između ’proleterskog’ i ’građanskog’ feminizma: oblici moderne ženske subjektivnosti u časopisu *Ženski pokret* (1934–1938)”, у: *Женски њокрећ (1920–1938): зборник радова*, уредице Јелена Милинковић, Жарка Свирчев, Институт за књижевност и уметност, Београд 2021, 481–497.

³⁸ Чедомиљ Митровић, „О браку и узроцима породичне кризе”, *Женски њокрећ* 3, 5–6 (1922), 147–148.

моделу у хришћанству и односу полова.³⁹ Драгољуб Јовановић, истакнути професор Београдског универзитета и јавни радник међуратне Југославије, у својим чланцима посвећеним женским питањима износио је критику феминизма, а, с друге стране, исказивао емоције и бригу за жену и њену судбину, уздизао идеал жене-мајке, истичући њену величину и неизмерно робовање. Сматрао је да мајка радница у борби за надницу трпи понижења најамника и грубости мужа, који је на њој искаљивао гнев због својих животних проблема. Јовановић је истицао потребу за заштитом младих сељанки, које су често умирале због многих побачаја и варварског живота, у којем су над њима вршени злочини. Говорио је да сељанка ради највише и најтеже, ујутро устаје прва, увече леже последња, очекивало се да служи мужа, свекра, малу и велику децу. Ропство сељанки, према Јовановићу, почињало је удајом, пошто се муж није трудио да јој буде друг и упозна је са невољама, а трпела је терор од свих.⁴⁰

БРАЧНИ ОДНОСИ У СВАКОДНЕВНОМ ЖИВОТУ

Према речима Александре Павићевић, приватни живот током прве половине XX века збивао се у сличним културолошким условима као и у XIX веку. На првом месту, питања породичног и брачног живота била су делимично нормирана грађанским законима. Затим, Црква се бавила питањима (полног) морала и једина је била овлашћена да венчава и разводи бракове, а реалне животне ситуације решаване су углавном на основу обичаја, специфичних животних потреба и народног тумачења смисла и циља брачне заједнице. Међуратно време представља неку врсту замајца у развојним процесима и увод у збивања након Другог светског рата.⁴¹ Женска деца би, по уласку у пубертет, била под надзором породице и шире заједнице сродника. Теже је било контролисати младиће, али се предбрачна невиност тражила и од њих. Предбрачно сексуално искуство младићи су евентуално стицали ван своје средине, у варошима, са женама које су биле слободније, млађим удовицама и разведеним женама. У задружним кућама надзор над младићима био је ефикаснији. Родитељи нису упознавали децу на који начин функционише полни живот, већ су то чинили старији сродници. Забележени су случајеви и слободнијег предбрачног понашања, рецимо, у области источне Србије, па се дешавало да момак и девојка живе до женидбе једног или другог. Под *живљењем* се подразумевало састајање и „ашиковање”. У Хомољу ретко која девојка није била ступила у полне односе пре удаје, а то су чиниле са ожењеним људима. Постојао је и специфични обичај „стрнцања” у источној Србији, где је долазило до доста блиског контакта момка и девојке, без самог сексуалног чина. У другим подручјима предбрачне слободе биле

³⁹ Radmila Radić, „Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 113–125.

⁴⁰ Nadežda Jovanović, „Dragoljub Jovanović o ulozi žene u društvu”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 421–429.

⁴¹ Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Clio, Београд 2007, 59.

су кажњаване каменовањем, давлeњем, сакаћењем и срамоћењем, те стварним или симболичним прогоном или бојкотом заједнице. Пред сам почетак Другог светског рата, како наводи Александра Павићевић, користећи истраживање Вере Ерлих, у 10% села већина девојака је имала односе, у 30% села многе девојке су имале предбрачне односе, а у 60% села девојке су невинe ступале у брак. Почетак брачног живота представљали су венчање и свадба, али су постојали и други начини, познати од средњег века, отмица и добегавање.⁴² Свештеници који нису сами могли да изађу на крај са невeнчаним паровима, требало је да их пријаве полицијским властима, које су могле да их насилно раставе, протерају из земље или натерају да се венчају, али ове мере нису доносиле много резултата.⁴³ Крајем XIX и у првој половини XX века, број ванбрачне деце се повећавао, са 1,06% 1894. године у Краљевини Србији, до 4,8% на подручју Краљевине Југославије.⁴⁴ *Кривични закон Краљевине Југославије* из 1929. године дозвољавао је абортус само по одобрењу лекарске комисије из медицинских разлога, а забрањена је и строго кажњавана продаја средстава за обављање побачаја. Мада су се презервативи могли наћи у продаји, контрацепција је у Краљевини Југославији била фактички недозвољена.⁴⁵

У периоду до Другог светског рата, када је Косово и Метохија у питању, муж је био господар своје жене код Срба.⁴⁶ Како наводи Бранислав Нушић: „Кад је он кући, она не говори. Име мужевљево не помиње у разговору ни пред женама а камоли пред људима”⁴⁷. Када би ступила у брак, супруга је имала право приступа у друштво жена, а сви терети у кући били су на њој.⁴⁸

⁴² Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, 61–63; Vera Erlich, *Jugoslovenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela*, Liber, Zagreb 1971, 118, 134. Још у *Законоуравилу* је предвиђена смртна казна мачем ако би неко оружјем (мачем или моткама) отео жену, без обзира на то да ли је била заручена или не, да ли је била удовица, племкиња, робиња, ослобођеница, а ово се посебно односило на отмицу жене посвећену Цркви, па и на вереницу. Саучесницима извршиоца отмице прописана је казна батинама, шишањем и одрезивањем носа. Пошто је обичајно право одобравало отмицу жене (девојке) у циљу склапања брака, ове одредбе представљају почетак борбе са овим обичајем, о чему сведочи и Жичка повеља, као и бројни потоњи прописи (Зоран С. Мирковић, „Правни поредак у српској краљевини у XIII и XIV веку (о односу између обичајних и византијских правних норми и о улози владара)”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и њоморским земљама Немањина: њемајски зборник у часи 800 година пролазења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, САНУ: Српски комитет за византологију, Београд 2019, 386–387; *Законоуравилу Свете Саве: љевод Сарајевској љрејиса* [главни и одговорни уредник архимандрит Јован (Гардовић), љевод Братство Манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић, Слободан Продић], Издавачка кућа Митрополије дабробосанске „Дабар”, [Добрунска Ријека] 2019, 284–287).

⁴³ Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, 63.

⁴⁴ Исто, 63–66.

⁴⁵ Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja: žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*, Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2022, 29, 51–52.

⁴⁶ Milutin Folčić, „Друштвени положај жене у Јужној Србији у другој половини 19. и на почетку 20. века”, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 201.

⁴⁷ Бранислав Ђ. Нушић, *Косово: опис земље и народа: издање са сликама*, 1. свеска, Матица српска, Нови Сад 1902, 134.

⁴⁸ Миленко С. Филиповић, „Етничке прилике у Јужној Србији”, у: *Сјоменица дваесетљетнојгодишњице ослобођења Јужне Србије: 1912–1937: (са 242 слике у љексиу и 3 слике и*

Према Александри Павићевић, „у народу је владало схватање да је оправдан само развод због бездетности. Све остале проблеме вредело је истрпети уколико је био испуњен основни смисао брачне заједнице, односно ако су у браку рођена деца”⁴⁹. Било је другачијих, различитих узрока и облика развода, рецимо, када се супружници нису „миловали”, када је човек пуштао жену зато што то она жели или је побегла од њега, злостављање од стране мужа или његових родитеља, постојање мужевљевих порока. Када је у питању проценат разведених бракова у читавој земљи, у периоду 1921–1935, приметан је његов раст са 4,28% на 5,57%. Највећи проценат развода био је у Београду.⁵⁰

Према Предрагу Марковићу, постоје процене да је у међуратном периоду и до 40% младића и девојака на селу живело невенчано пре брака,⁵¹ што је представљало велики проблем за црквене и судске власти, тј. тзв. „брак на пробу”, а тек би настајали проблеми кад су се такве везе прекидале. Често је сексуални живот супружника почињао између просидбе и свадбе. Уместо свадбом, брак је неретко почињао отмицом, из љубавних разлога и због избегавања свадбених трошкова. У градовима сиромашне удате жене су се бавиле проституцијом да би издржавале своје породице, па је 73% жена које су боловале од гонореје било удато.⁵² Скоро 40% од целокупног броја рођене деце од стране неквалификованих радница било је ванбрачно. Проценат ванбрачне деце у Београду био је скоро два и по пута већи него у Југославији, преко 10% годишње, а овај проценат је незнатно варирао. Ванбрачна деца су била најчешћа појава код градске сиротиње. Код виших класа проценат ванбрачне деце био је мањи, због развијеније медицинске свести и јаче материјалне основе.⁵³ Породични живот трпео је последице еманципације жена, јер се повећао број развода и смањила се величина породице. Највише брачних спорова било је 1922. и 1923. године, после долази до стабилизације, уз чињеницу да је брачних спорова било три, па и четири пута више 1925. године него пре Првог светског рата. На пример, највише развода 1925. године било је у Београду (671), Пожаревцу (437), Нишу (323), Шапцу (223) и Зајечару (219). Највише развода било је у равничарским крајевима и градовима, а најмање у патријархалним срединама.⁵⁴ Проценат самаца у Београду био

И карџом у ђрилоју), уредник Алекса Јовановић, [Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије], Скопље 1937, 460–461.

⁴⁹ Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, 69.

⁵⁰ Исто, 69–70.

⁵¹ Предраг Ј. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку”, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Слио, Београд 2007, 112. Видети: Д. К., „Да ли је наступила криза брака: поплава бракоразводних парница; податци о броју и разлозима развода бракова”, *Политика* 6425 (14. март 1926), 7.

⁵² Предраг Ј. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку”, 112–113.

⁵³ Исто, 114–115.

⁵⁴ Д. К., „Да ли је наступила криза брака: поплава бракоразводних парница; податци о броју и разлозима развода бракова”, 7; Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Savremena administracija, Beograd 1992, 58. Видети и: Сергије Константинович Рамзин, „Прилог демографо-хигијенској статистици Београда: (за последњу деценију, 1927–1936 год.): I венчања и рађања у Београду, II морталитет у Београду”, *Социјално-медицински ђрељег X* (април–мај–јуни 1938), 133–162.

је знатно већи него у целој Југославији. Просечан број чланова домаћинства у Београду био је 4, али је, такође, у престоници било највише домаћинстава са једним до два члана, што представља непосредну последицу смањења наталитета, који је у Београду од краја Првог светског рата био скоро два пута мањи него у Југославији.⁵⁵

Напред наведене чињенице могу се запазити и као одраз статистичких података Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Треба напоменути да је први број *Статистичкој годишњака* у Краљевини Југославији изашао за 1929. годину, а све до 1933. подаци о склопљеним и разведеним браковима, засебно по бановинама, нису уношени у годишњак. С обзиром на то да је територија Краљевине Србије, која је ушла у састав Краљевине Југославије, припадала Дринској, Дунавској, Моравској, Вардарској и Зетској бановини, које су обухватале и шире подручје, не можемо прецизно пратити статистичке податке у оквирима теме овог рада и његовог територијалног оквира. Међутим, општи контекст и оквирна процена сталног повећања броја развода бракова, о којем је било речи, може се запазити, уз флукуације током појединих година.

Табела 1. Број закључених и растављених бракова пред Духовним судом од 1883. до 1902. године⁵⁶

Година	Број становника	Број закључених бракова	Број разведених бракова
1883.	1.855.352	22.097	269
1884.	1.901.736	20.370	325
1885.	1.946.354	17.107	229
1886.	1.977.224	23.326	155
1887.	1.026.958	22.555	297
1888.	2.077.427	22.737	357
1889.	2.123.362	21.753	284
1890.	2.161.961	21.555	194
1891.	2.191.908	23.679	173
1892.	2.211.606	21.018	306
1893.	2.240.270	23.679	285
1894.	2.272.992	24.963	269
1895.	2.312.484	20.599	316
1896.	2.345.837	20.841	290
1897.	2.384.205	21.157	273
1898.	2.413.694	22.521	268
1899.	2.450.392	24.456	329
1900.	2.492.882	31.203	305
1901.	2.535.956	21.030	263
1902.	2.576.517	26.518	397

⁵⁵ Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941*, 59; Dragoljub J. Tasić, „Куће и домаћинства у Југославији”, *Socijalni arhiv* IV, 4 (1938), 39.

⁵⁶ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 7, 1902, Управа државне статистике, Београд 1905, 608.

Табела 2. Број разведених бракова по пресудама духовних судова од 1903. до 1908. године⁵⁷

Година	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.
Укупно разведених	387	426	345	452	457	353

Табела 3. Преглед склопљених и разведених бракова у Дринској бановини (1933–1940)⁵⁸

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	11.958	870
1934–1935.	10.189	931
1936.	12.771	914
1937.	10.695	1.015
1938–1939.	12.415	1.203
1940	13.835	1.205

Табела 4. Преглед склопљених и разведених бракова у Дунавској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	18.229	1.057
1934–1935.	16.306	1.155
1936.	17.748	1.062
1937.	17.171	836
1938–1939.	19.378	1.373
1940	20.100	1.537

Табела 5. Преглед склопљених и разведених бракова у Моравској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	11.479	450
1934–1935.	9.800	544
1936.	11.050	498
1937.	10.411	258
1938–1939.	12.791	761
1940	14.361	806

⁵⁷ *Српски статистички годишњак Краљевине Србије: дванаестна књига*, 1907. и 1908, Управа државне штампарије, Београд 1913, 875.

⁵⁸ Статистичке табеле које следе настале су на основу прегледа следећих публикација: *Српски статистички годишњак 1933: Краљевина Југославија*, књ. 5, Општа државна статистика, Београд 1935, 52; *Српски статистички годишњак: 1934–1935*. Књ. 6, Општа државна статистика, Београд 1936, 60; *Српски статистички годишњак*, књ. 7, 1936, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Београд 1937, 72; *Српски статистички годишњак*, књ. 8, 1937, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Београд 1938, 84; *Српски статистички годишњак*, књ. 9, 1938–1939, Краљевине Југославије, Општа државна статистика, Београд 1939, 120; *Српски статистички годишњак*, књ. X, 1940, Краљевине Југославије Општа државна статистика, Београд, 1941, 94.

Табела 6. Преглед склопљених и разведених бракова у Вардарској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	14.722	1.002
1934–1935.	12.530	689
1936.	13.934	693
1937.	12.811	785
1938–1939.	13.582	803
1940	14.852	795

Табела 7. Преглед склопљених и разведених бракова у Зетској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	7.461	470
1934–1935.	7.056	373
1936.	7.400	396
1937.	7.447	347
1938–1939.	8.149	394
1940	7.705	376

Табела 8. Преглед склопљених и разведених бракова у Београду (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	2.851	284
1934–1935.	2.898	273
1936.	3.063	232
1937.	3.503	65
1938–1939.	3.647	351
1940	4.004	655

Како се развијала модернизација и урбанизација села, дошло је до нестајања традиционалне породичне задруге, те је велика породица полако уступала место мањој, услед напуштања натуралне и појавом новчане привреде. Функција жене на селу огледала се у томе што је била важан елемент у производњи; радила је кућне послове, спремала јело, рађала децу, подизала их и васпитавала, подједнако делила бреме пољских послова са мушкарцем, чувала стоку, ткала, шила и плела, одржавала кућу, мада је просвећеност жене на селу била на врло ниском нивоу.⁵⁹ Говорећи о положају српске сељанке у браку, Момчило Исић наводи да је она приликом удаје последња сазнала за будућег супруга, од ње се тражило са ћути, а такву подређеност жене мужу подстицала је Црква учењем да жена мора да слуша мужа, али и држава, јер је за њу мушкарац био од много већег значаја. Пребијање жене на селу била

⁵⁹ Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији: 1918–1941. Део 1, Друштво и држава*, Стубови културе, Београд 1996, 53–55.

је уобичајена појава, у чак 50% села у међуратном периоду доста често, а у 35% села врло често. Постојале су веома бројне и распрострањене изреке које су оправдавале грубост мужа према жени, а за грубост није био потребан ни посебан разлог. Супруг је био посебно груб према жени у јавности, за време пољопривредних радова, на којима је било и странаца; сељак је викао на жену, пребацивао јој у вези са јелом, врло често је шамарао домаћицу и на сâм дан крсне славе. Грубост према жени је нарочито долазила до изражаја кад су сељаци били у припитом стању. С друге стране, исказивање нежности сматрало се срамотом. Супруга на селу није смела мужа да ослочи именом и после више година брака, а ни он њу. Жена је мужу пред гостима љубила руку, а у старости му је свлачила одећу и обућу. Нарочиту суровост према женама исказивали су старешине задруге. Како се распадала сеоска задруга, тако се побољшавао положај сељанке у односу према супругу, те је сељанка полако смела и да се супротстави мужу, па и да га прекори. Постепено, сељанка је све мање допуштала да је муж бије, туча је замењан свађом, у којој је супруга односила превагу. Да је ауторитет мужа опао, види се и по све чешћим брачним неверствима жена, мада је супруг и даље имао веће право на ванбрачни живот. Ако би се одрасла девојка из материјалних разлога удала за много млађег дечака, негде је долазило до „снахочества”, које је, ипак, ишчезавало почетком XX века.⁶⁰

ЗАКЉУЧАК

Кад се сагледа претходно изложено, види се да континуитети у брачним односима сежу далеко у прошлост. Један од аутора овог текста је у свом претходном истраживању о брачним односима код Срба, које се односило на период од средњег века до доношења *Српског грађанског закона* (1844), запазио појаве које се могу пратити у дужем временском периоду, везане за брачну проблематику и могу се приметити и у периоду који следи, а предмет је овог чланка. Одређени правни прописи, пре свега *Крмчија*, коришћени су при суђењу у случајевима везаним за брак од средњег до деветнаестог века. Ови прописи коришћени су било да је реч о кривичним делима или грађанским парницама (нпр. бракоразводним), у српској средњовековној и нововековној држави, али и код Срба који су живели у Хабзбуршкој монархији. У појединим члановима *Српског грађанског закона* из 1844, на пример оним који се односе на развод брака, изричито се наводи да су правни разлози за развод преузети из *Крмчије*. Образац пожељног и законски обавезног црквеног брака је заступан не само од црквених, већ и од стране државних власти, од средњег века до након Другог светског рата, мада је пракса показала многа одступања. Континуитетом у сфери правне историје може се сматрати тежња црквених и државних власти да стану на пут праксама обичајног права, када су брак и брачни односи у питању, током читавог периода посматраног у

⁶⁰ Momčilo Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Beograd 2008, 212–225. Видети и: Momčilo Isić, „Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 183–200; и: Momčilo Isić, „Приватност на селу”, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, прир. Милан Ристовић, Clío, Београд 2007, 379.

књижи. Приметан је и континуитет норми обичајног права у српском друштву, дубоко укорених, које су се веома споро и тешко мењале.⁶¹ И само важење *Српској грађанској законика* до после Другог светског рата, а нека његова решења остала су у српском праву и много дуже, представљају потврду постојања наведених континуитета из претходног периода. Промене у схватању брака донела је модернизација српског друштва, појава женских покрета који су допринели еманципацији жена, као и ставови српских интелектуалаца између два рата. Услед постепене промене положаја супруге, због стицања образовања, запошљавања и еманципације жена у градовима, с једне стране, и нестајања српске задруге и великих породица на селу, с друге, дошло је до појава попут пораста броја развода и ванбрачне деце, поготово у градовима, и постепеног слабљења ауторитета мужа и спорог побољшања положаја српске сељанке. Период после Другог светског рата довешће до великих промена, попут добијања женског права гласа и доминације грађанског модела брака, а увод у ове промене представљала су збивања у српском друштву од почетка XX века.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/3/24

Accepted: 2025/5/31

MIROSLAV M. POPOVIĆ, Ph.D., Senior Research Associate
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Department of History
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
E-mail: miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

MIOMIR GATALOVIĆ, Ph.D., Research Associate
Institute of Contemporary History
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
E-mail: gatalovic@gmail.com

MARITAL RELATIONS AMONG SERBS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SERBIAN AND YUGOSLAV STATES (1882–1941): CONTINUITIES AND CHANGES

SUMMARY: The paper represents an attempt to review the “long-duree” phenomenon in Serbian society, when it comes to marital relations during the period of the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes – Yugoslavia. The discussion of continuities focuses on the legal regulation of marital relations, which, with minor changes, remained in force for a little over 100 years. It also considers the existence of strongly established norms of customary law and patriarchal Serbian society, which were reflected in the sphere of marital relations. Certain practices, such as marriage by kidnapping or acquiring girls, can be traced back to the Middle Ages. The changes in marital relations that occurred by the end of the 19th and the first half of the 20th century were largely driven by movements for the emancipation of women, in line with broader European and global trends of the era. These

⁶¹ Мирослав М. Поповић, *Брачни односи код Срба: континуитети и промене од средњег века до Српској грађанској законика (1844)*, 11.

shifts are reflected in the attitudes of prominent Serbian intellectuals. The consequences of these changes are declining birth rates, rising divorce rates, and an increase in out-of-wedlock births, especially in the cities. Other significant changes included the disappearance of rural cooperatives and the replacement of large rural families with smaller ones, which gradually, to some extent, weakened the authority of the husband and improved the position of Serbian peasant women.

KEYWORDS: Marital relations, Kingdom of Serbia, Kingdom of SHS/Yugoslavia, Serbian Civil Code (1844), women's emancipation movements